

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ
الرَّحِيمِ

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

رساله برای دریافت درجه دکتری تخصصی (Ph.D)

رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

علل و عوامل بازیابی مفهوم ایران زمین در قرن هفتم و هشتم هجری

(سیزدهم و چهاردهم میلادی)

احمد فضلی نژاد

استاد راهنما

دکتر سید هاشم آقاجری

اساتید مشاور

دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد

دکتر عبدالرسول خیراندیش

تیر ماه 1389

آیین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عنوان پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده 1- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده 2- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجوی مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده 3- انتشار کتاب و یا نرم افزار و یا آثار ویژه حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده 4- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده 5- این آیین‌نامه در 5 ماده و یک تبصره در تاریخ 87/4/1 در شورای پژوهشی و در تاریخ 87/4/23 در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ 87/7/15 شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

((اینجانب احمد فضلی نژاد دانشجوی رشته تاریخ ورودی سال تحصیلی 1384 مقطع دکتری دانشکده علوم انسانی متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از پایان نامه/ رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع به نام بنده و یا هرگونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هرگونه اعتراض را از خود سلب نمودم))

امضاء :

تاریخ :

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده 1: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده 2: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته
که در سال در دانشکده
سرکار خانم/جناب آقای دکتر ، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر
و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر
از آن دفاع شده است.»

ماده 3: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده 4: در صورت عدم رعایت ماده 3، 50% بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده 5: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده 4 را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده 6: اینجانب دانشجوی رشته مقطع

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا:

تأییدیه ی اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه ی دفاع از رساله ی دکتری

اعضای هیأت داوران نسخه ی نهایی رساله ی آقای/خانم احمد فضلی نژاد

تحت عنوان ((علل و عوامل بازیابی مفهوم ایران زمین در قرن هفتم و هشتم هجری (سیزدهم و چهاردهم میلادی)))

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه ی دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه ی علمی	امضاء
1- استاد راهنما	دکتر سید هاشم آقاجری	استادیار	
2- استاد مشاور	دکتر عبدالرسول خیراندیش	دانشیار	
3- استاد مشاور	دکتر سید محمد حسین منظورالاجداد	استادیار	
4- استاد ناظر	دکتر غلامحسین زرگری نژاد	استاد	
5- استاد ناظر	دکتر محمدعلی اکبری	دانشیار	
6- استاد ناظر	دکتر سعید بزرگ بیگدلی	دانشیار	
7- استاد ناظر	دکتر مهدی فرهانی منفرد	دانشیار	
8- نماینده ی شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر سعید بزرگ بیگدلی	دانشیار	

9- چکیده :

منظور از مفهوم ایران زمین، استنباط (Concept) عمومی و پایبندی به اصول و باورها پیرامون فرهنگ، اندیشه‌ی سیاسی و جغرافیای ایران در طول تاریخ است که گاه در عرصه‌ی واقعیت، مانند دوره‌ی باستان، و گاه در عرصه‌ی مفاهیم و ادراکات (Concept) ایرانیان در بخش اعظم دوره‌ی اسلامی، حضور و نمود یافته است.

در پژوهش حاضر شکل‌گیری مفهوم ایران زمین و مؤلفه‌های آن در دوره‌ی باستان مورد بررسی قرار گرفته و ضمن توجه به استمرار آن در اندیشه‌ی ایرانیان طی دوره‌ی اسلامی؛ به چگونگی و علل و عوامل بازیابی این مفهوم در قرن هفتم و هشتم هجری در آثار نویسندگان، دولتمردان، شاعران و بعضی از نهضت‌های فکری و اجتماعی می‌پردازد.

در قرن هفتم هجری دو موج بزرگ هجوم مغولان به ایران صورت گرفت که در پی موج دوم که سقوط خلافت عباسی و تغییر موازنه‌ی قدرت در منطقه و تمام آسیای غربی را به همراه داشت، به نحوی شگفت‌آور و در کمتر از نیم قرن شاهد بازآفرینی و بازیابی هویت ایرانی و تلاش برای تحقق مفهوم جدیدی از ایران هستیم که از زمان ورود اسلام به ایران و تشکیل خلافت عربی - اسلامی تا آن دوره بی سابقه بود. در قرن هشتم هجری این تلاش ایرانیان به جنبشی در عرصه‌ی اندیشه و عمل سیاسی و به ویژه در آثار تاریخی و ادبی و بکارگیری هرچه بیشتر عنوان ایران زمین و مؤلفه‌های آن - ایران سیاسی، ایران جغرافیایی و ایران فرهنگی - تبدیل گردید. توجه به مفهوم حاکمیت و آیین شهریاری ایرانیان، دشمنان تاریخی آنها، سرزمین و مرزهای تاریخی و جغرافیایی ایران و بازشناسی فردوسی و شاهنامه و تقلید و نسخه برداری از آن از جمله ویژگی‌های این کنش رنسانسی قرن هشتم می‌باشد.

کلید واژه ها : مفهوم ایران زمین، مغول، ایلخانان، ایران و توران، ایران فرهنگی، ایران سیاسی، ایران جغرافیایی، شاهنامه، فردوسی، سعدی، حافظ، رشیدالدین فضل الله.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1.....	1- فصل اول : مقدمه و کلیات طرح تحقیق.....
2.....	1-1- درآمد
2.....	1-2- بیان مسأله و تمهید تئوریک
6.....	1-2-1- نقش اسطوره، روایت و خاطره ی جمعی
8.....	1-2-2- چرا دوره ی مغول ؟
10.....	1-3- سؤالات اصلی تحقیق
10.....	1-4- فرضیه های تحقیق
11.....	1-5- تمهید روش شناسی
13.....	1-6- ضرورت تحقیق
15.....	1-7- نقد منابع و مروری بر تحقیقات پیشین
24.....	یادداشت های فصل اول

- 27..... 2- فصل دوّم : شکل گیری مفهوم ایران زمین در عصر باستان
- 28..... 1-2- درآمد
- 28..... 2-2- تاریخ مّلی ایران
- 30..... 2-3- مؤلّفه های مفهوم ایران زمین
- 43..... 2-4- مفهوم ایران در گذار از عصر اساطیری به عصر تاریخی
- 43..... 2-4-1- عصر اساطیری و حماسی
- 47..... 2-4-2- عصر تاریخی
- 54..... یادداشت های فصل دوّم
- 60..... 3- فصل سوّم : ایران زمین از پایان ساسانیان تا هجوم مغولان
- 61..... 3-1- درآمد
- 61..... 3-2- مناسبات ایرانیان و اعراب از پایان ساسانیان تا پایان امویان
- 69..... 3-3- ایران و ایرانیان در عصرعباسیان، تلاش برای بقا
- 69..... 3-3-1- سرزمین ایران به عنوان بخشی از دارالاسلام
- 70..... 3-3-2- جنبش ها و دودمان های ایرانی در اوایل دوره ی اسلامی
- 77..... 3-3-3- حکومت ترکان بر ایران

- 81-1-3-3-3-3 فردوسی و شاهنامه؛ بازآفرینی مفهوم ایران
- 94-2-3-3-3-3 نظام الملک طوسی و اندیشه ی سیاسی ایران
- 101-3-3-3-3-3 سهروردی و احیای حکمت باستانی
- 103-1-3-3-3-3 سهروردی و آیین خسروانی
- 107-4-3-3-3-3 نظامی و ایران باستانی
- 115-5-3-3-3-3 چگونگی انعکاس نام ایران در تاریخ نگاری عصر خلافت
- 121-یادداشت های فصل سوم
- 4- فصل چهارم: تحولات سیاسی ایران از هجوم چنگیز تا سقوط خلافت عباسی؛ شکل گیری عوامل عینی**
- 131-1-4-درآمد
- 132-2-4-هجوم مغول و آغاز عصر بحران
- 147-3-4-ایران، به عنوان بخشی از دارالاسلام در سیطره ی کفار
- 150-4-4-لشکرکشی هلاکو به ایران و سقوط خلافت عباسی
- 153-1-4-4-ارزیابی نقش ایرانیان و شیعیان در سرنگونی خلافت
- 159-یادداشت های فصل چهارم

5- فصل پنجم: دولت ایلخانی از هلاکو تا پایان دوره ی غازان؛ اقدامات پیشگامان

بازیابی مفهوم ایران زمین در قرن هفتم هجری 163

1-5- درآمد 164

2-5- تحولات سیاسی از هلاکو تا غازان 164

3-5- نقش خواجه نصیرالدین طوسی در آغاز دولت ایلخانی 178

4-5- تلاش خاندان جوینی در بازسازی ایران و بازیابی مفهوم ایران 181

1-4-5- اهمیت تاریخ نگاری عطاملک جوینی 185

5-5- بازتاب هجوم مغول در ادب فارسی و اندیشه ی شاعران قرن هفتم هجری 193

1-5-5- نگاه شاعران به دوره ی بحران 193

2-5-5- سعدی و اندیشه ی او درباره ی ایران 197

1-2-5-5- اندیشه ی سیاسی سعدی 199

1-1-2-5-5- اندرزگویی های سعدی 199

2-1-2-5-5- سعدی و آیین پادشاهی ایران باستان 202

3-5-5- مَجْد هَمَّگَر و افتخار به دوره ی باستان 207

6-5- غازان و تشکیل دولت ایرانی 209

1-6-5- اسلام آوردن دولت ایلخانی 209

212.....2-6-5- استقلال دولت ایلخانی در ایران.....

217.....3-6-5- نقش سیاسی رشیدالدین فضل الله همدانی در بازیابی دولت ایرانیان

222..... یادداشت های فصل پنجم

6- فصل ششم : ایرانیان و ایلخانان در قرن هشتم هجری؛ جنبش بازیابی مفهوم

229..... ایران و نقش عوامل اصلی

230.....1-6- درآمد

230.....2-6- تحولات سیاسی ایران از دوره ی الجایتو تا فرجام حکومت ایلخانی

240.....3-6- انطباق دادن حاکمیت ایلخانان با اندیشه ی سیاسی ایرانیان

240.....1-3-6- نقش مغولان

245.....2-3-6- نقش ایرانیان

250.....4-6- جنبش تاریخ نگاری و بازیابی مفهوم ایران زمین

251.....1-4-6- تاریخ نگاری دولت ایلخانی

254.....1-1-4-6- دوره بندی تازه در تاریخ نگاری ایران

256.....2-1-4-6- افزایش به کارگیری نام ایران

258.....3-1-4-6- دولت ایرانیان و حاکمان جدید

هـ

266.....4-1-4-6- ایران جغرافیایی و دشمنان آن

- 271..... 1-4-1-4-6- ایرانیان و تورانیان
- 274..... 2-4-1-4-6- ایرانیان و اعراب
- 282..... 2-4-6- ایران در تاریخ نگاری حکومت های محلی
- 284..... 1-2-4-6- آل کرت در هرات
- 290..... 2-2-4-6- سرداران خراسان
- 293..... 3-2-4-6- سلجوقیان روم (آسیای صغیر)
- 296..... 4-2-4-6- اتابکان لرستان (لر کوچک)
- 298..... 5-2-4-6- قراختاییان کرمان
- 300..... 6-2-4-6- آل جلایر یا ایلکانیان
- 302..... 5-6- نوزایی فرهنگی فارس در عصر حافظ
- 302..... 1-5-6- تحولات فارس و حکومت های محلی در عصر حافظ
- 310..... 2-5-6- بازتاب انقلاب زمانه در شعر حافظ
- 315..... 3-5-6- حافظ و ایران
- 315..... 1-3-5-6- کدام ایران؟
- 317..... 2-3-5-6- فردوسی، پیوند میان حافظ و ایران

- 319..... 3-3-5-6- نمادها و الگوهای ایرانی در ذهن و زبان حافظ
- 328..... یادداشت های فصل ششم
- 341..... 7- فصل هفتم : بازشناسی فردوسی و شاهنامه در عصر مغول
- 342..... 1-7- درآمد
- 342..... 2-7- شاهنامه شناسی اهل قلم
- 345..... 3-7- مقلدان شاهنامه
- 350..... 1-3-7- زراشت نامه
- 356..... 2-3-7- غازان نامه
- 363..... 3-3-7- ظفرنامه ی مستوفی
- 366..... 1-3-3-7- مستوفی و فردوسی
- 369..... 2-3-3-7- ایران در اندیشه ی مستوفی
- 375..... 4-3-7- دفتر دلگشا
- 382..... 4-7- نسخه پردازی ها از شاهنامه
- 386..... 5-7- داراب نامه و راویان اخبار

ز

- 393..... یادداشت های فصل هفتم

400.....	نتیجه گیری
403.....	فهرست منابع و مآخذ
403.....	الف) منابع اصلی
403.....	1- منابع فارسی و ترجمه
413.....	2- منابع عربی
414.....	ب) منابع و پژوهش های مطالعاتی
414.....	1- منابع فارسی
423.....	2- منابع انگلیسی
424.....	3- مقالات
425.....	4- پایان نامه ها
426.....	چکیده انگلیسی

فصل اوّل

مقدمه و کلیّات طرح تحقیق

1-1- درآمد

در این فصل به بیان مسأله و طرح تحقیق و روش مورد استفاده در این رساله پرداخته می شود و ضمن توجه به نقش خاطره های جمعی و اسطوره های یک سرزمین در استمرار تاریخی و تداوم فرهنگی آن، اهمیت قرن هفتم و هشتم هجری که مصادف با هجوم مغولان و حاکمیت ایلخانان بر ایران است، مورد تأکید قرار می گیرد. ضرورت انجام این تحقیق، پرسش ها و فرضیه ها همراه با نقد و بررسی منابع از دیگر مباحث این فصل می باشد.

1-2- بیان مسأله و تمهید تئوریک

مفهوم¹ ایران زمین، همان استنباط عمومی و پایبندی به اصول و باورها پیرامون فرهنگ، حاکمیت سیاسی و جغرافیای ایران در طول تاریخ است که گاه در عرصه ی واقعیت بیرونی، مانند بخشی از دوران باستان، و گاه در عرصه ی اندیشه و ادراک ایرانیان در بخش اعظم دوره ی اسلامی حضور و نمود یافته است. به عبارت دیگر مفهوم ایران زمین همان ایران آرمانی است که همه ی حوزه های فرهنگ و ادب و تمدن ایران از شعر و ادبیات تا جغرافیا و تاریخ و ... را شامل می شده و همچون «مُثلی» در فلسفه ی حیات ایرانیان بوده که می بایست آن را در جهان ایرانی جستجو کرد. با توجه به اینکه استمرار آگاهی از این مفهوم، عامل مهم حفظ و شناخت هویت ایرانی بوده و همواره در طول تاریخ دغدغه ی فرزندان، وزیران و دولتمردان، شاعران و عارفان و لایه هایی از طبقات

فرو دست اجتماعی را تشکیل می‌داده، بررسی دیدگاه‌ها پیرامون این مفهوم و عناصر تشکیل دهنده‌ی آن در هر دوره‌ی تاریخی ضروری است.

موضوع هویت و خودآگاهی تاریخی یکی از موضوعات مهم در حوزه‌ی علوم اجتماعی و انسانی است. ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی، تحولات مرزی و منطقه‌ای پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، همچنین تنوع قومی، زبانی و فرهنگی و قدمت تاریخی‌اش به عنوان یک مادر - کشور که روزگاری برخی از دولت‌ها و سرزمین‌های پیرامون خود را نیز در بر می‌گرفت، بیش از گذشته نیازمند تعریف روشنی از « هویت ایرانی » می‌باشد.

در مورد هویت ایرانی و شکل‌گیری آن دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده که به طور کلی می‌توان آن‌ها را به دو گروه تقسیم کرد: نخست دیدگاهی که هویت ایرانی را بر ساخته‌ی دوره‌ی مدرن و به پیروی از تحولات اروپا می‌داند و دیگر دیدگاه تاریخی نگر که بر نقش نیروهای تاریخی در شکل‌گیری هویت ایرانی تأکید می‌نماید و برای آن ریشه‌های تاریخی قائل می‌شود.²

دیدگاه نخست به تحولات اروپا در سده‌های 19 و 20 میلادی توجه داشته و آگاهی ملی ایرانیان و دیگر جوامع را پیامد آن می‌داند. تحولاتی که در پی آن برخی از دولت‌های اروپایی خصلت و ویژگی خاصی را برای ابراز وجود « ملیت » خود برگزیدند.³

این دیدگاه خود رهیافت‌های متفاوتی را شامل می‌شود. از جمله رهیافت انکارگرا که اساساً پدیده‌ای به نام « ایران » و « کشور ایران » را در گذشته انکار نموده و واژه‌ی ایران به عنوان یک کشور را از ابتکارات دولت مدرن دوره‌ی رضاشاه می‌داند که تحت تأثیر نظریه‌های نژاد آریایی به زور به داخل و خارج ایران تحمیل شد.⁴

دیدگاه تاریخی نگر که با رهیافت جامعه‌شناسی تاریخی به مسأله‌ی هویت می‌پردازد، نقش نیروهای فکری و سیاسی را در فرآیند تاریخی با تکیه بر میراث فرهنگی و متون بومی بسیار اساسی می‌داند. بنابراین در بحث هویت ایرانی، رهیافت جامعه‌شناسی تاریخی چند نکته‌ی مهم را مورد توجه قرار می‌دهد:

«1- بیرون کشیدن نظریه از دل مطالعات تاریخی، اسنادی و میدانی و اظهار نظر درباره ی چند و چون هویت و ملیت ایرانی بر اساس آن.

2- اهمیت زمان و مکان و نقش مهم آن در هرگونه مطالعات مربوط به مسائل ملی و قومی در ایران.

3- توجه به ویژگی های تاریخی مورد ایران در مقایسه با بسیاری از موارد مطالعه ی دیگر.

4- نقش فعال، و نه منفعل کارگزار انسانی و نخبگان فرهنگی و سیاسی ایران در شکل دهی و باز شکل دهی به هویت ملی در فرایند تاریخی.⁵

در دیدگاه تاریخی نگر مفهوم ملت بر ساخته ی ایدئولوژی های سیاسی جدید نیست و در تعریف ملت به عناصر پایدار و تاریخی توجه ویژه ای می شود. چنان که اسمیت ملت را مجموعه ای انسانی می داند که دارای سرزمین تاریخی، اسطوره ها و خاطره های مشترک، فرهنگ، اقتصاد، و حقوق قانونی مشترک می باشند⁶ گروهی از جامعه شناسان چهار عنصر تاریخ و سهم گیری مشترک از رویدادهای اجتماعی، فرهنگ و باورهای عمومی مشترک، زبان و سرزمین مشخص را از پایه های اساسی مفهوم ملت می دانند.⁷ آرون تعبیر «روح کلی ملت» را بکار برده و آن را شامل طرز بودن، عمل کردن، اندیشیدن و حس کردن می داند که جغرافیا و تاریخ به ارمغان آورده است.⁸

میلر علاوه بر موارد مذکور، به ابعاد دیگری از شناخت ملت و هویت ملی توجه دارد. مانند «منش ملی»⁹ که می تواند ویژگی های متعددی را در بر داشته باشد. همچنین بُعد هویت فعال که منظور از آن اهمیت تصمیماتی است که یک مجموعه ی انسانی در مقاطع حساس تاریخی می گیرند. این تصمیمات ممکن است افتخارآفرین یا شرمسارانه باشد. وی با این دیدگاه تاریخی نگر نه تنها نژاد واحد را در شمار ابعاد مهم ملت قرار نمی دهد، بلکه معتقد است که ویژگی های خاص و متمایزی که عمدتاً در طول تاریخ یک قوم شکل می گیرد، مبتنی بر آمیزش نژاد های مختلف با یکدیگر است.¹⁰

بنابراین بخش زیادی از ابعاد هویت ملی، ریشه در دوران پیشامدرن داشته و این نکته در مورد ملت کهن سالی نظیر ایران نیز صادق است چنان که هابسبام با آنکه به رهیافت تاریخی نگر تعلق ندارد، از ایران به عنوان یکی از «ملل تاریخی» یاد کرده که دارای موجودیت سیاسی دیر پای است و این موجودیت سیاسی همواره برخوردار از هویت فرهنگی و جغرافیایی خاص بوده است.¹¹

با توجه به این دیدگاه است که می توان به بازشناسی و باز یابی مفهوم ایران زمین و هویت ایرانی در بخشی از دوران اسلامی، به ویژه قرن هفتم و هشتم هجری پرداخت و این امر با تکیه بر نظریه ی « تداوم تاریخی » و رهیافت جامعه شناسی تاریخی صورت می گیرد.

صاحب نظران و پیروان نظریه ی تداوم تاریخی ایران بر این عقیده اند که شکل گیری روح ایرانی در دوره ی باستان چنان همراه با استواری و انسجام بوده که نه یونانی ها، نه اعراب و نه ترک ها و مغولان قادر به نابودی کامل آن نشدند و این « روح ایرانی » همواره پس از شکست های نظامی به باز یابی خود پرداخته است.¹²

کریستن سن بار تداوم فرهنگ ایرانی در دوره ی باستان را بر دوش طبقه ی نجبا می داند که از مدافعان اصلی نیروی سیاسی و اجتماعی ایران بوده و با ورود اسلام به ایران و گسترش فرهنگ «توده گرای» اسلامی، ضعیف شدند و این امر به « انحطاط ملت ایران » انجامید.¹³

دوپلانول نویسنده ی فرانسوی از زاویه ی زبان فارسی به عنوان زبان ملی ایرانیان، با تکیه بر نقش جغرافیا و عوامل اقلیمی به موضوع تداوم فرهنگ ایرانی پرداخته و فرضیه ی خود را ضمن مقایسه ی ایران با ترکیه در مورد نفوذ اقوام ترک در این دو سرزمین ارائه می دهد.¹⁴

نولدکه تأثیر اسلام و فرهنگ عرب را بسیار جدی می داند،¹⁵ اما برخی دیگر بر این باورند که این نفوذ اندک ژرفایی نداشته است.¹⁶

بوزانی، ویژگی « دوباره پیشینه سازی »¹⁷ و باستان گرایی مداوم در تاریخ ایران را مورد توجه قرار داده و آن را عامل نجات فرهنگ ایرانی در برابر خطرهای ناشی از تهاجم بیگانگان دانسته است.¹⁸

به هر حال مسأله ی پژوهش حاضر این است که آیا مفهوم ایران زمین در دوره ی پیشامدرن وجود داشته است یا خیر و اگر وجود داشته، مؤلفه های آن چه بوده است. این که مفهوم ایران زمین به چه معناست، شکل گیری آن به چه دوران تاریخی بر می گردد و چرا در قرن هفتم و هشتم هجری تجلیات آن در آثار نویسندگان، دولتمردان، شاعران و بعضی از نهضت های فکری و اجتماعی مورد توجه قرار می گیرد، دغدغه های اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می دهد. در ضمن از آنجا که هر نوع بیان وضعیت و موقعیت که دارای درجه ای از آگاهی باشد، می تواند نوعی هویت بخشی را در پی

داشته باشد، بنابراین در اینجا مراد از هویت ایرانی آگاهی از مفهوم ایران و جایگاه تاریخی آن است و از آنجا که این پژوهش از نوع تاریخ مفهومی و فرهنگی است و نه تاریخ اجتماعی، بنابراین هویت ملی به معنای مدرن آن مورد نظر نیست.

1-2-1- نقش اسطوره، روایت و خاطره ی جمعی

مفهوم ایران زمین به سه حوزه ی ایران فرهنگی، ایران سیاسی و ایران جغرافیایی قابل تفکیک است. اما این سه حوزه نه تنها مستقل از هم نبوده، بلکه کاملاً در امتداد هم و آمیخته با یکدیگرند. ایران سیاسی و جغرافیایی بارها مورد تعرض و دستخوش تغییر و تحول گردیده، اما به دلیل تداوم ایران فرهنگی و تلاش نخبگان در حفظ و احیای مفاهیم آن در سراسر دوره ی اسلامی و حاکمیت ترکان، همواره عینیت بخشیدن به دو حوزه ی دیگر نیز از آرمان های اهل قلم و پاسداران فرهنگ ایران بوده است.

از جمله عناصر پایداری ایران فرهنگی، حفظ و بازخوانی اسطوره ها، روایت ها و خاطره های جمعی است. روایتی که می تواند نقش هویت ساز برای یک ملت ایفا کند، روایتی است که دارای یک « طرح » یا « پی رنگ »^{۱۹} داستانی باشد. طرح یا پی رنگ یک رشته رویدادها را به یک داستان تبدیل کرده و در یک بستر تاریخی به شکل منسجم قرار می دهد.^{۲۰}

گرگن معتقد است یک روایت منسجم می بایست دارای ویژگی هایی از قبیل هدف با ارزش، نظم و توالی و قابلیت هویت سازی در شخصیت ها یا موضوعاتش باشد.^{۲۱}

با توجه به این که روایت ها از دل رویدادهای تاریخی به خاطره های جمعی می پیوندند و طی زمان های طولانی به نسل های بعدی منتقل می شوند، می توان به اهمیت این مفهوم در حفظ و احیای آگاهی ملی و قومی پی برد. این روایت های تاریخی در هنگامه ی بحران اجتماعی باز تولید شده و به احیای مفاهیم کهن در شرایط جدید می انجامند. چنان که گفته شده روایت حماسی جنگ های ایران و توران که در دوره ی ساسانی و در پی تهاجم هپتال ها به ایران به گرد آوری داستان های ملی و تدوین شاهنامه در عصر خسرو انوشیروان انجامید،^{۲۲} در دوره ی اسلامی و در پی